

ՄՈՎՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՅԻ ԵՎ ՆԻԿՈՂԱՅՈՍ ԱԴՈՆՑ

Իր գիտական գործունեության ողջ ընթացքում, տարբեր առիթներով, Նիկողայոս Ադոնցն անդրադարձել է Մովսես Խորենացու ժամանակի ե. «Պատմութիւն Հայոց»-ի պատմագիտական արժեքի գնահատման խնդիրներին: Հենց սկզբից պետք է շեշտել, որ նա այս երկուսը հստակորեն տարբերակել է միմյանցից: Եթե Պատմահոր ժամանակի հարցում նա ունեցել է որոշակի տատանումներ (VI-VIII դարեր), ապա Պատմության գնահատման հարցում միշտ էլ եղել է աներբեր՝ սյն համարելով բացառիկ կարևորություն ունեցող սկզբնաղբյուր ոչ միայն Հայ ժողովրդի, այլև Կովկասի և Մերձավոր Արևելքի երկրների պատմության ուսումնասիրության համար:

Այսպես, դեռևս 1901 թ. լույս տեսած «Հայոց նախնական պատմությունը» Սերբոսի մոտ՝ Մովսես Խորենացու և Փավստոս Բուզանդի երկասիրությունների հետ ունեցած նրա առնչություններում՝ ուսումնասիրության մեջ նա առաջարկում էր Մովսես Խորենացու հիմնախնդրին անդրադառնալիս շեշտը չդնել սոսկ ժամանակի վրա: Ընդհանրապես, ժամանակը ճշգրտելը խիստ կարևոր է, սակայն միաժամանակ ածանցյալ, քանզի Պատմահոր իսկական փառքը «բացառապես հիմնված է նրա երկասիրության ներքին, անվիճելիորեն երևելի հատկանիշների վրա»¹:

1904 թ. նշանավոր պատմաբան Գր. Խալաթյանցի «Հայ Արշակունիները Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» մեջ» մենագրությանը² նվիրված իր ընդարձակ գրախոսականում³ Ադոնցը սթափության կոչ էր անում խորենացիամերժներին և առաջարկում ավելի հավասարակշիռ մոտեցում որդեգրել այդքան բարդ և միաժամանակ նուրբ խնդրի նկատմամբ: Նա խստորեն դատապարտում է Գր. Խալա-

¹ Н. Адонц, "Начальная история Армении" у Себеоса в его отношениях к Трудам Моисея Хоренского и Фауста Византийского, in "Византийский временник", т. VIII, отд. 1, СПб, 1901, стр. 89.

² Гр. Халатянц, Армянские Аршакиды в "Истории Армении" Моисея Хоренского, М., 1903.

³ "Записки Восточного отделения императорского русского археологического общества", т. 16, СПб., 1904, стр. 145-161.

թյանցի և այլոց փորձերը՝ Պատմահորը վարկաբեկելու, անվանարկելու և նրա գործն ու անձը վիրավորելու համար: Երիտասարդ պատմաբանն առաջարկում էր «չափավորել Հափշտակության մոլուցքը», որը հեռու է օրյեկտիվության որևէ նշույլից և Հիմնախնդրին ձեռնամուխ լինել առանց կանխակալ մոտեցումների: Ն.Ադոնցը Հավատացած էր, որ Գր.Խալաթյանցի հետազոտությամբ «ավարտվում է Խորենացու ուսումնասիրության ժխտականության փուլը», և որ նրա գիրքը համարվում է «անհրաժեշտ աստիճան ավելի իրական և համապատասխան ճիշտ տեսակետների անցնելու համար: Այն ամենը, ինչ որ կարելի էր ասել «Հայոց պատմության» դեմ, - գրում է Ն.Ադոնցը, - պարոն Խալաթյանցի կողմից ասվել է. Խորենացու քննադատների մոտակա խնդիրն է չափավորել Հափշտակության մոլուցքը և VI-VII դարերի Հայկական գրավոր հուշարձանների շարքում ճշգրտորեն որոշել «Հայոց պատմության» տեղն ու ժամանակը»⁴: Նրա մոտեցումն առավել հստակեցվում է 1908 թ., երբ անդրադառնալով նույն հարցին, գրում է. «ԼՄովսես Խորենացու Պատմությունը իսկապես մի Հոյակապ հուշարձան է, որը շատ կողմերով իր հավասարը չունի Հայոց դարձյալ մեջ՝ նշանավոր նախ և առաջ ազգային այն խոր գաղափարախոսությամբ, որ ստեղծեց նա, և որով շատ դարերի ընթացքում դաստիարակվեցին հետագա սերունդները...

Մովսես Խորենացին հասարակ պատմիչ չէ, որ վաղուց անցած - գնացած օրերի դեպքերը շարադրում է պարզամտորեն, այլ գերսովորական քննադատ է և հետազոտող. նա ոչ միայն պատմում է, այլ աշխատում է հասկանալ ու բացատրել երևույթները»⁵:

Այսպիսով, Ն.Ադոնցը Պատմահոր շուրջ ստեղծված շատ կողմերով արհեստականորեն վիճաբանությունների ժամանակ երբեք առաջնային չհամարելով ժամանակի խնդիրը, միշտ էլ առաջարկում էր շեշտը դնել «Պատմութիւն Հայոց»-ի զսոգափարակաւն անուրանալի, անզուգական արժեքի վրա: Միաժամանակ Ն.Ադոնցը չէր կարող անտեսել Պատմահոր երկասիրության առանձին հատվածների հակասություններն ու ժամանակագրական ակնհայտ անճշտությունները: Դրանք առկա էին և սպասում էին իրենց անաչառ վերլուծություն-

⁴ Ամդ, էջ 160-161 (ընդգծումները մերն են - Պ.Յ.):

⁵ Н.Адонц, Армения в эпоху Юстиниана, СПб., 1908, стр. 208-209, 237, 488.

ներին: Ի տարբերություն Գր.Խալաթյանցի և այլոց, Ն.Ադոնցը հակված չէր Խորենացու երկասիրության հակասությունները վերագրել երկի հեղինակի միտումնավորությանն ու նրա կողմից փաստերի գիտակցական աղճատմանը: Այդ կասկածները Ադոնցը չափազանց հստակորեն է ներկայացրել իր տեսակետը. «Խորենացու Պատմության մեջ ենթադրել միտումնավորություն ե փաստերի գիտակցական սղճատում, առնվազն անարդարացի է»⁶:

Յավուբ, Ն.Ադոնցի և նրան համակարծիք հայագետների լրջմիտ առաջարկություններին Մովսես Խորենացու նորագույն քննադատներն ըմբռնումով չմոտեցան: Արդեն 1930-ական թվականների սկզբներին Մովսես Խորենացու ժամանակաշրջանի ու նրա Պատմության գնահատման վերաբերյալ գիտական բուռն վիճաբանությունները նոր թափ ստացան: Այժմ Խորենացու քննադատների դերն իրենց էին վերապահել Գ.Ֆնտզյանը, Յո.Մարկվարտը, Ն.Ակինյանը, Հ.Մանանդյանը, Հ.Լեվին և նրանց հետևող հայ և օտար մի քանի այլ ուսումնասիրողներ: Այսպես, Գ.Ֆանտզյանը Խորենացիամբերքների զինանոցից հանած հին բառամթերքով շարունակում է անվանարկել Պատմահորն «անվստահելի, անրարեմիտ, անպատկառ, ստախոս» և նման այլ անվայելուչ արտահայտություններով⁷: Մովսես Խորենացու ժամանակի վերաբերյալ նորագույն քննադատները հանդես բերեցին զարմանալի համեմաշխուսթյուն: Նրանք անվիճելի համարեցին IX դարը: Վեճի առարկան վերաբերում էր սոսկ գարի տասնամյակներին՝ 810, 825, 855, 880 թվական և այլն: Եթե 1929-1930 թթ. Ն.Ակինյանը պնդում էր 810 թ. վրա, ապա 1947 թ.՝ 825-840 թվականների⁸: 1934 թ. Հ.Մանանդյանը հատուկ ուսումնասիրությամբ ջանում էր ապացուցել, թե Խորենացին իր Պատմությունը գրել է Բուդայի արշավանքներից հետո՝ 855-860 թվականների միջև⁹: Քիչ անց՝ 1936 թ., հայագետ Հանս

⁶ "Записки восточного отделения...", стр. 161 (ընդգծումը մերն է - Պ.Յ.):

⁷ Կորյուն, Վարք Մաշտոցի, Գ.Ֆնտզյանի աշխատասիրությամբ, Երուսաղեմ, 1930, էջ 65, 66: Հմմտ. «Ամսափոս», Փարիզ, 1930, N 2, էջ 8-53, N 4, էջ 62-74: 1931, N 1-2, էջ 58-69, N 5-6, էջ 157-161:

⁸ Ն.Ակինյան, Մովսես Խորենացու ժամանակն ու անձնավորությունը, «Ամսափոս», 1929, N 4, էջ 67-77: Հմմտ. «Համդես ամսօրյա», 1930, էջ 8-41, 129-156, 257-273, 381-405: Տես նաև նույն տեղում, 1947, էջ 567-581:

⁹ Հ.Մանանդյան, Խորենացու առեղծվածի լուծումը, Երևան, 1934:

Լեվին ավելի ճշգրտված թվական է մատնանշում՝ 876-888 թթ. միջև ընկած ժամանակահատվածը¹⁰։ Բովանդակ Հայագիտության և մասնավորապես խորենացիագիտության Համար ցնցող տպավորություն թողեց Ն.Ակինյանի Հերթական սենսացիոն պնդումն այն մասին, թե Մովսես Խորենացու Պատմությունը զրվել է VIII դարի վերջերի պատմագիր Ղեոնդ Վարդապետի կողմից։ Կամայական, արհեստական եանհիմն փաստարկների միջոցով Ն.Ակինյանը եկել է այն եզրակացության, որ Ղեոնդը նախ գրել է իր Պատմությունը, ապա տարիներ անց՝ շուրջ 810 թվականին, շարադրել է նաև Խորենացուն վերադրվող Պատմությունը¹¹։ Ն.Ակինյանի այս տեսակետը դեռևս ժամանակին վճռականորեն մերժվեց Հայագիտության բազմաթիվ ներկայացուցիչների կողմից¹² և մեր խնդիրը չէ անդրադառնալ դրանց։ Հարցն այստեղ վերաբերելու է Ն.Ադոնցին։ Ի՞նչ արձագանքներ ունեցան այդքան անսպասելի ընթացք ձեռք բերած վիճաբանություններն Ն.Ադոնցի գիտական առօրյայում։ Հայտնի է, որ 1930-ական թվականներին նա ամբողջությամբ զբաղված էր բյուզանդագիտական Հետաքրքրասիրություններ ներկայացնող աշխատանքներով։ Մտորում էր նաև բազմաՀատոր «Հայոց քննական պատմություն» ստեղծելու մասին¹³։ Խորենացու Հիմնահարցը չէր մտնում նրա Հետաքրքրասիրությունների շրջանակի մեջ և եթե չլինեին նշված վեճերն ու Հրապարակումները, ապա նա գովար թե անդրադառնար այդ խնդրին։

Սակայն ստեղծված պայմաններում Ն.Ադոնցն ուղղակի չէր կարող չանդրադառնալ տվյալ խնդրին, չէր կարող մնալ անհաղորդ։ Գիտական վեճը թափանցում է հասարակության մեջ, մտքեր

¹⁰ H.Lewy, The date and purpose of Moses of Chorene's History. "Buzantion", t. XI. f. I. Bruxelles, 1936. p. 81-96.

¹¹ Ն.Ակինյան, Մովսես Խորենացվո «Ողբը» Ղևոնդ Երեցի Պատմության վերջաբանն է, «Հանդես ամսօրյա», 1930, N1, էջ 8-41, նաև «Մովսես Խորենացի և Ղևոնդ Երեց և երկու պատմագիրներու նույնության հարցը», «Հանդես ամսօրյա», 1930, N3-4, էջ 129-156, N 5-6, էջ 257-273, N 7-8, էջ 381-405։ Նույնը Ն.Ակինյան, Մատենագրական հետազոտություններ, հատ.9, Վիեննա, 1930։

¹² Մասնավորապես տես Հրանդ Զ.Արմեն, Խորենացի, Եղիշե և հայր Ն.Ակինյան, Երուսաղեմ, 1951, նաև նույնի «Պատմություն Խորենացիի քննադատության», Երուսաղեմ, 1954։

¹³ Պ.Հ.Յովհաննիսյան, Նիկողայոս Ադոնցի «Հայոց քննական պատմության» ստեղծագործական ճակատագիրը, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 2001, N1, էջ 63-78։

պղտորում, ստեղծում թյուր պատկերացումներ ոչ միայն ՊատմաՏՈՐ, այլև ռովանդակ հայկական մշակույթի և անցյալի ժառանգության վերաբերյալ: Գիտական և ընթերցող հասարակությունը սպասում էր Ն.Ադունցի համոզեցուցիչ, սպառիչ խոսքին: Եվ պատահական չէ, որ հենց այս շրջանում է, որ նա հանդես է գալիս Մովսես Խորենացուն նվիրված թաղմանով հրապարակային զեկուցումներով: 1930 թ. գեկտեմբերի 12-ին Փարիզի Նուպարյան մատենադարանում նա հանդես է եկել «Մովսես Խորենացին և իր ժամանակը»¹⁴, իսկ Փարիզի «Հայ գրական ակումբի» նիստերից մեկում՝ «Խորենացու գերը գրականության մեջ»¹⁵ զեկուցումներով:

Թեև թաղմազբաղ, սակայն Ն.Ադունցը անհրաժեշտ է համարում մամուլային հրապարակումներով ընդարձակորեն անդրադառնալ Ն.Ակինյանի, Հ.Լեվիի և հայր Վարդան Հացունու տեսակետների պարզաբանմանը, քննադատական խոսք ասում արտահայտված որոշ հարցերի շուրջ: Ն.Ադունցը չի դավաճանում իր հավատամքին: Նա գարձայ պատորոշում է ՊատմաՏՈՐ ժամանակը նրա գործի արժեքից ե. ղսրձայլ գտնում, որ գրանք պետք է քննել ղատ-ղատ: Նախ առաջնայինը արժեքն է: Իր հրապարակային զեկուցումներում և ղիտական րանախոսություններում նա չափազանց րարձր է գնահատում Խորենացուն և չի վարանում նրան հորջորջել որպես մեծաղույնն ու նվիրականը հայ հին գրականության երկնակամարում: Ավելորդ չենք համարում ընթերցողներին ներկայացնել նրա՝ «Հայ հեռավոր անցյալի մեծաղույն դեմքը» անավարտ և չհրապարակված ակնարկից մի հատված. «Երկու գար է անցել այն օրից, երբ առաջին անգամ կասկածներ ծագեցին Խորենացու ժամանակի մասին: Վիստոն եղբայրները իրենց խորունկ գիտությունը ի սպաս դրին Խորենացու ավանդական համբավին: Բայց կասկածը կանգ չառավ, մեծ ծավալ ստացավ և շատ ու շատ ստվերներ դիզեց ՊատմաՏՈՐ լուսավոր ճակատին: Քննական բանասիրությունը պարզեց, որ «Հայոց պատմությունը» Ե դարի գործ չէ, այլ ավելի երիտասարդ է հասակով: Արդյո՞ք սրանով նսեմանում է գործի արժեքը և կամ վտանգում նրա հեղինակի մեծությունը: Ո՛չ, երբեք: Նա մնում է, ինչպես կար,

¹⁴ «Կյանք և արվեստ», տարեգիրք, Փարիզ, 1932, էջ 167:

¹⁵ «Հայ մշակույթի օր», Փարիզ, 1932, էջ 154:

ամենափայլունն աստղը Հայ անցյալի մտքի հորիզոնում: Պատմահայրը Հասարակ ոմն չէ: Բազմերանգ և բազմորակ ճոխություն է: Ոչ միայն պատմադիր է, այլև դրադետ առաջնակարգ, այլև խոշոր մտավորական է՝ մշակված աշխարհայացքով, այլև քաղաքական եզակի դեմք է»¹⁶:

Հայտնի է, որ վիեննական Մխիթարյանը երկու խնդիր էր դրել իր առջև՝ որոշել

1. Խորենացուն վերադրվող Պատմության ժամանակը և
2. Պատմության Հեղինակի ինքնությունը: Հիմնականում Ողբի տվյալների վերլուծության հիման վրա Ն.Ակինյանը եկել է այն եզրակացության, որ Խորենացու «Հայոց պատմությունը» հորինված է ոչ շատ ուշ քան 820 թվականը»¹⁷: Իսկ ինչ վերաբերում է բուն Պատմության Հեղինակի խնդրին, սույա բանասիրական խճճված քննությունից հետո Ն.Ակինյանը գալիս է այն եզրակացության, որ «Մովսես Խորենացին և Ղևոնդ պատմիչը միևնույն անձնավորությունն են»¹⁸: Արտառոց է նաև Ն.Ակինյանի այն պնդումը, թե «Մովսես Խորենացի» հորջորջման Հեղինակը ոչ թե ինքը՝ Ղևոնդն է, այլ մի այլ անծանոթ մարդ, որը IX դարի կեսերին Ղևոնդի «Հայոց պատմությունը» վերագրել է գոյություն չունեցող Մովսես Խորենացու և այդ անունն այսպիսով դրել շրջանառության մեջ: Հետզհետե կեղծիքը լայն տարածում է գտել և արդեն IX դարի վերջերին - X դարի սկզբներին այն քաղաքացիություն է ստացել: Թովմա Արծրունին և Հովհաննես Դրասխանակերտցին արդեն ոչ մի կասկած չունեն Խորենացու գործի, ժամանակի և Հեղինակի վերաբերյալ: Նրանց համար խիստ հստակ է, որ Պատմահայրը V դարի վերջերին է գրել իր Պատմությունը:

Այսպիսով, Ն.Ակինյանի տեսության համաձայն, Ղևոնդը ծնվել է մոտ 730-735 թվականների միջև¹⁹, 50-60-ամյա տարիքում երկասիրել է իր Պատմությունը, այսինքն՝ մոտ 790 թվականին, իսկ 820

¹⁶ Համազգայինի Բեյրութի գրական պահոց, Նիկ.Աղոնցի ֆոնդ, պահարան 2, գգրոց Ա, թղթածրար 8 (ընդգծումները Ն.Աղոնցիին են - Պ.Յ.):

¹⁷ Ն.Ակինյան, Մատենագրական հետազոտություններ, հատ. Գ, էջ 286:

¹⁸ Անդ, էջ 175-176:

¹⁹ Անդ, էջ 34:

թվականին, երբ արդեն 85-90 տարեկան էր, դրել է Մովսես Խորենացուն վերագրվող Պատմությունը²⁰:

Ն.Ագոնցն անմիջապես արձագանքում է Ն.Ակինյանի կողմից առաջ քաշված այս նոր տեսակետների քննությանը և ծավալով ոչ մեծ, սակայն կուռ տրամաբանությունով գրված հատուկ հոդվածով մերժում նրա դարգացրած բոլոր տեսակետները, բացառությամբ ժամանակի խնդրի, որը նա փորձում է խմբագրել²¹: Ագոնցը լուրջ չի համարում Ղևոնդ Պատմիչի և Պատմահոր նույնացման Ն.Ակինյանի տեսակետը և ընթերցողներին հիշեցնում, որ թվացյալ այս նոր տեսության հեղինակն իրականում հանդույցյալ հայագետ Գր.Խալաթյանցն էր: Այնուհանդերձ, մեծ տակտով, առանց ավելորդ ու վիրավորական խոսքերի, ցույց է տալիս, որ Ղևոնդ Պատմիչի և Մովսես Խորենացու միջև որևէ կապ չկա և չի էլ կարող լինել: Հետևաբար նա հարկ է համարում ընդարձակորեն կանգ առնել այն ինը կետերի քննության վրա, որոնք, ըստ Ն.Ակինյանի, ապացուցում են Ղևոնդի և Խորենացու նույնությունը²²: Կետ առ կետ Ագոնցը վերլուծում է Ակինյանի առաջարկած ապացույցները և ցույց տալիս դրանց անհիմն ու արհեստական լինելը: Միակ ընդունելի կետն այն է, որ երկու հեղինակների մեկենասները նույն տոհմից են: Ինչ մնում է երկու հեղինակների բառագիտության նույնությանը, ապա ընդամենը 103 բառ է, որոնք օդտագործելի են թե՛ Խորենացու և թե՛ Ղևոնդի մոտ: Ագոնցը ցույց է տալիս, որ այդ բառերը երկու հեղինակների համար առանձնահատուկ բառեր չեն և ոչ էլ հազվագյուտ: Երկու հեղինակների միտումնակրի նույնության կապակցությամբ միակ ճիշտ բացատրությունն այն է, որ նրանք պատմագրելու հանձնարարությունը ստացել են Բագրատունիներից: Հետևաբար նրանց համակրանքն առ Բագրատունիները և հակակրանքն առ մրցակից Մամիկոնյանները պետք է նույնը լինեին և այդ փաստը հիմք չէ այդքան պատասխանատու հայտարարությունն անելու համար:

²⁰ Աճղ, էջ 286: Աճիրաժեշտ Լ ճշել, որ տարիներ անց 1947 թ., Ն Ակինյանը դարձյալ տեղաշարժում է Խորենացու ժամանակաշրջանը այն տեղափոխելով 840 թվականից հետո, այսինքն, երբ Ղևոնդն արդեն 110 տարեկան էր («Յանդես ամսօրյա», 1947, հոկտեմբեր-դեկտեմբեր):

²¹ Ն.Ադոնց, Ղևոնդ և Խորենացի. քննություն հայր Ն.Ակինյանի տեսության, տես «Յայրենիք», Բոստոն, 1933, N 8, 9:

²² Ն.Ակինյան, Մատենագրական հետազոտություններ, հատ. Գ, էջ 184:

1936 թ. «Բյուզանդիոն» հանդեսում Հայադեոտ Հանս Լեվին մի կարճատև դրոթյամբ դարձյալ անդրադառնում է խորենացու Պատմության ժամանակի ինդերին: Պատմության երրորդ զրթի 65-րդ դիխի մի նախադասության քննությամբ Լեվին եկել է այն եզրակացության, որ այստեղ ակնարկություն կա Բյուզանդիայի Վասիլ I. կայսեր մասին: Իսկ քանի որ նշված կայսրը իշխել է մինչև 886 թ., սողա խորենացին էլ իր Պատմությունը գրել է այդ թվականից քիչ առաջ՝ 876-885 թվականների միջև: Նույն «Բյուզանդիոն» հանդեսում Ադոնցը Հանդես է դալիս Հատուկ գրախոսությամբ, որտեղ ցույց է տալիս, թե Լեվին ճիշտ էի Հասկացել ՊատմաՀոր տվյալ Հատվածը, որ իրավամբ վերարերում է ոչ թե Վասիլ I, այլ պարսից Վոամ V թագավորի ժամանակներին²⁴:

Պատասխան խոսքում Հանս Լեվին թեև հրաժարվում է խորենացու Պատմությունը Վասիլ I-ի թագավորության ժամանակ գնելու իր տեսությունից, սակայն Հաստատականորեն պնդում է, որ Պատմությունը գրվել է Աշոտ իշխանաց իշխանի, ապա՝ թագավորի ժամանակներում²⁵:

Հ.Լեվինի այս նոր տեսակետը դարձյալ դառնում է Ն.Ադոնցի քննարկման առարկան և նա դրում է . «Մովսես խորենացու վերաբերմամբ պարոն Լեվինի նոթի մասին» հոդվածը²⁶: Նա ժխտում է Լեվինի տեսակետը, թե խորենացին եգել է Աշոտ I-ի արքունական պատմիչն ու գրանիկը: «Մեզ համար, - գրում է Ադոնցը, - խորենացին ոչ գրանիկ է, ոչ էլ ծախու գրիչ: Մտավորական ու փառահեղ դեմք է նա, որ ունի իր տեսակետները, իր համոզմունքները և որ Հայ անցյալը ակոսող երկու Հոսանքներից անկողմնակալորեն ընտրել է այն, ինչ որ Համապատասխան է գտել իր գաղափարներին և իր պարտականությունն է համարել պաշտպանել այդ Հոսանքի գրողակերին՝ Բագրս-

²³ H. Lewy, The date and purpose of Moses of Chorene's History. «Byzantion», t. XI. f.1. Bruxells, 1936, p. 81-86.

²⁴ N. Adontz, Sur le date de L'Histoire de Arménie de Moïse de Chorène, անդ, էջ 597-599.

²⁵ H. Lewy, An additional note on the date of Moses of Chorene, անդ, t. XI, f.2, p. 593-596.

²⁶ N. Adontz, A propos de la note de M. Lewy sur Moïse de Chorène, տես անդ, t. XI, f. 2, p. 597-599.

տունյաց տոհմին»²⁷։ Քիչ անց, 1939 թ.՝ Կաղանկատվացուն նվիրված իր ընդարձակ հոդվածաշարում նա բառացիորեն նույնը կրկնելով, ավելի է կոնկրետացնում իր միտքը։ Այստեղ, վերջնականապես Ագոնցը հայտնում է իր կարծիքը Պատմահոր ժամանակի վերաբերյալ։ IX դարն աներկբայելիորեն մերժելի է նրա համար։ Թեև VIII դարի վերջն ու IX դարի սկիզբը կարող է լինել այն միջավայրը, ուր գործել է Պատմահայրը։ Այդ կապակցությամբ նա գրում է. «Խորենացին չարադրել է իր դործը, թվում է, թե մի մեծ սպառնալից տղետից հետո, երբ վերապահ երազներին հետևում են լքումի և վհատումի օրերը և տեղի տալիս ներքին երկպառակություն»։ Հավանաբար Մամիկոնյանների ութերորդ դարի վերջին (774-775 թթ. - Պ.Հ.) ըմբոստացումից հետո է»²⁸։ Այլ կապակցությամբ նա դարձյալ հստակորեն շեշտում է. «Խորենացու պատվանդանը... կանգնած Աշոտ Մսակերի կողքին՝ ստանում է իսկական արձանի փայլ. այդտեղ «Հայոց պատմությունը» դառնում է Հայ մտքի, քաղաքական մտքի և երազների մի կոթող, մի սրբաշուն գիրք, որ նվիրագործում է Բագրստոունիների նորածիլ քաղաքականությունը, բարձրացնում է նրանց հեղինակությունը և ապահովում նրանց հաջողությունը։ Եթե գաղափարը երբևիցէ գործ է ստեղծում, «Հայոց պատմությունն» այն գաղափարն է, որ ստեղծեց Բագրստոունյաց թագավորությունը և Պատմահայրը՝ այդ թագավորության բարոյական հիմնադիրը, ավետավոր Առաքյալն է»²⁹։ Եվ վերջապես մի երրորդ առիթով նա դարձյալ գրում է. «Ես կարծում եմ, որ Խորենացին գտնվում է ութերորդ դարի խռովությունների, մասնավորապես 775 թվի ապստամբության և նրա ծանր հետևանքների ազդեցության տակ»³⁰։

Ծիշտ է, Ն.Ագոնցը բերում է բազմաթիվ, իր կարծիքով խիստ անհրաժեշտ ապացույցներ, իր տեսակետը հիմնավորելու համար, սակայն քննական ընդհանրություններ վաղուց ապացուցել է, որ այդ ապացույցները (Խորենացու օգտագործած աղբյուրները Փոքր Սոկրատ, Սեդրեստրոու և այլն) թարգմանվել են դեռևս V դարում և ոչ թե

²⁷ Անդ, էջ 599։

²⁸ Ն.Ագոնց, Քննություն Մովսես Կաղանկատվացու, «Ամսօր», 1939, N 3, էջ 69-77 և այլն։

²⁹ Ն.Ագոնց, Մովսես Խորենացի, տե՛ս Համազգայինի Բեյրութի գրական պահոց, պրոֆ. Ն.Ագոնցի ֆոնդ, պահարան 2, զգրոց Ա, թղթածրար 8։

³⁰ Ն.Ագոնց, Խորենացիական հարցն ու հայր Վարդան Հացունի, «Ամսօր», 1938, N 1-3, էջ 85։

VII դարի վերջերին և չեն կարող կովան ծառայել հորենացու ժամանակը որոշելիս: Ինքը՝ Ադոնցը ես խոստովանում է, որ իր տեսակետները Պատմահոր ժամանակաշրջանի վերաբերյալ, կարող են վերանայվել նոր Հանգամանքների ու փաստերի լույսի ներքո, որոնք ինքը լիահույս էր, թե կհայտնարեմքեն ստաջիկա հայագիտական պրպտումների շնորհիվ: Սակայն այդ պրպտումները չհարունակվեցին. անողոք Հիվանդութունն ու մահը (1942 թ. հունվար) Հնարավորութուն չտվեցին «Անցյալի հայ մեծագույն դեմքի» ժամանակի խնդրին ավելի Հանգամանորեն անդրադառնալու համար: Ուրեմն, Ադոնցի համար խնդիրը դեռևս լուծված չէր և սպասում էր իր ուսումնասիրողին:

PETROS HOVHANNISSYAN

MOVSES KHORENATSI AND NIKOGHAIOS ADONTS.

Summary

Nikohgaros Adonts is one of the most famous armenologists of the XX century. He is known especially for his worthy works dedicated to the Armenian-Byzantine relations which are considered a value of the Byzantine world studies. The investigations devoted to the outstanding persons of the medieval literature as Pavstos Buzand, Eznik Koghbatsi, Koriun, Movses Kaghankatvatsi take a special place in Adonts' scientific heritage. The investigations devoted to the father of the Armenian History Movses Khorenatsi have their remarkable place in this sphere. At the time of N. Adonts' Khorenatsi's problem was a point at issue. The group of specialists of the Armenian Studies tried to replace him from the V to the VII-IX centuries. Finally they came to the conclusion that Movses Khorenatsi worked up to the end of the IX century. The majority of scholars didn't agree with that and tried to prove that Movses Khorenatsi was the V century author. As for Adonts he tried to explain to the scholars disapproving M. Khoretsi that it was not right to analyze Khorenatsi's life and time from the same point of view. Khorenatsi's work is the best in the Armenian historiography. Movses Khorenatsi is a unique value, world outstanding figure, improved historian.

Adonts had hesitations with regard to the problem of Khorenatsi's time. First he thought that Khorenatsi lived on the borders of the VI-VII centuries. But, in his last work, he came to the conclusion that Movses Khorenatsi lived at the end of the VIII century in the days of Ashot Msaker. Adonts didn't regard his point of view as a final conclusion and left the verification of Khorenatsi's period to future investigators.